

Fried István

A saját meg az idegen

(Önkép és a másik képe: horvát–magyar viszonyulások)

A francia komparatistikai „iskola” hangsúlyozta, hogy az összehasonlító irodalomtudomány egyik legfontosabb munkaterülete az imagológia¹, amely egyben a transztextualitás igénye szerint formálódik, hiszen ezúttal az irodalmi alkotásokban megjelenített nemzetkép nem pusztán és talán nem is elsősorban irodalmi aspektusból elemzendő, hanem figyelembe kell venni történeti és népszichológiai, nemegyszer szociológiai és antropológiai aspektusokat is. Ez az interdiszciplinaritás, amely a szó szerint veendő kultúrák öniségben és különféle „nyelvek” érintkezései révén artikulálódik, lényegében a *saját meg az idegen* találkozásának/találkoztatásának „élményé”-ből, azaz tapasztalatából merít, és szoros összefüggésben van az önmeghatározás, az identitás keresése, illetőleg az értelmezésre kényszerítettség problémájával. Aligha tagadható, hogy Kelet-Közép-Európában a XIX. század közepétől erősödik föl és válik egy nemzeti narratíva központi elemévé a saját és az idegen szembesítésének kísérlete, egyben olyan önképnek és ellen(ség)képnek körvonalazása, amely részint kijelöli a művészet és a művészetre vonatkozó kutatás irányát, ám egyben a művészeti alkotásokból és ez alkotások (ön)értelmezéseiből meríti „érvkészlétét”; a XIX. században a szociáldarwinizmustól áthatott irodalom- és történettudomány, a nem kevésbé azzal érintkező történeti regény, történeti festészet és „nemzeti” opera tematizálja a saját és idegen konfliktus-lehetőségeit, és levonva a „szükséges”(?) következtetést, eljut azoknak a sztereotípiáknak rögzítéséhez és a nemzeti tudatot formáló „köznapi”-zsurnalisztikus alkalmazásához, amely kizárja a megértés alakzatait, és az önelvűség felértékeléséhez vezet.

Szokás a nemzeti sztereotípiák „rendszerbe” szerveződését a kelet-közép-európai romantikának tulajdonítani, nevezetesen a szláv irodalomtörténetekben nemzeti ébredésként, újjászületésként (obrození, preporod) minősített korszaknak a nyelvi/nyelvújító/nyelvtերemő periódust követő szakaszában születnek meg az irodalom/művészet és a történettudomány kölcsönhatása során azok a szüzsék, amelyek nyelvi megjelenítésekor a nemzetképek, valamint a saját és az idegen konkretizációja megtörténik. A XIX. század második felében aztán kettős hatás éri a kelet-közép-európai kulturális gondolkodást: az európai tudományosságban hegemon szerephez jutó pozitívizmus ütközik bele az igen virulens romantikus historizmusba, és az „irányok”, gondolkodástípusok harcában kiegyenlítődés történik, a romantikus historizmus modernizálódik, „pszichológiai”-lag differenciáltabbá válik, nem utolsósorban feltöltődik a pozitivisták kutatási módszertannal; ugyanakkor a XIX. század végére a modernizáció, a városi civilizáció létrehozza a maga kulturális alakzatait is, amely viszont a közvélekedés centrumába szervesült nemzeti narratívával találja magát szemben, hogy újabb kiegyenlítődésre kerüljön sor; ennek következtében a nemzetképről alkotott gondolkodás egyfelől trivializálódjék, s a szubkultúra szerves részét (is) alkossa, másfelől a nappolitika argumentumainak kész-

letéből merítsen, és így makacsul őrizze a saját és az idegen átromantizált képzetét. Annyit szükséges itt megjegyezni, hogy az első esetben a pozitivista (jellegű) tudományosság számottevő felhasználása a művészet fikcionalitásának ellenében igyekszik hatni, egy leegyszerűsített valóságfogalommal élve, a pervertálódó romantika ellenében hirdeti a műalkotás „valóságosságát”, s a benne, általa kirajzolódó nemzetkép „hitelességét”. A második esetben a műalkotások révén megteremtődött „frazeológia” meghatározza a további kérdésvonalakat, a monologikus beszédmód uralmát. Minek következtében legfőképpen az alkalmazás mikéntjében, korántsem annak lényegi tartalmában érzékelhető az esetleges korszerűsítés igénye. A sajátja és idegenre vonatkozó sztereotípiák „városképi” megjelenítése, például a köztéri szobrok és elhelyezésük megkomponáltsága, az „emlékezés helyei”-nek (kiemelt, a szimbolikusba növesztett, szakrálissá tervezett tereknek, nemzeti panteonoknak), valamint az ott megrendezett ünnepélyeknek, ez ünnepélyek „retoriká”-jának nyelvisége a nemzeti emancipációs törekvésekből származtatható; és eredményezi a sajátnak meg az idegennek néven nevezését, szinte a névmágiát idéző frazeológiáját. Amely aztán az „emlékezés helyeinek” szépirodalomba vagy festészetbe foglalásával mintegy lehetetlenné teszi a további értelmezést, az újragondolást, és majd csak a századfordulós modernség és még inkább az avantgárd önlegitimációs törekvései tűzik napirendre a saját meg az idegen „képének” revízióját. Természetesen (Kelet-Közép-Európáról van szó) csak kisebb részben a „politiká”-ban, számottevő módon a tudományban és a művészetben. Hiszen az európai modernségnek Kelet-Közép-Európába eljutó hullámai, főleg az Osztrák–Magyar Monarchiában fölmerülő nyelvi és a személyiségre vonatkozó kétségek (a nyelvfilozófiában, majd Hofmannstahl, Ady Endre és Rilke révén az irodalomban), Freud pszichoanalitikus feltárásai ugyan megingatták az önmeghatározások magabiztosságát, de az osztrák–magyar (és részben cseh meg horvát) modernséggel szemben az eufemisztikusan szólva konzervatív beidegződöttségek és a kevésbé szerencsésen alakuló nemzeti/nemzetiségi „viszonyok” nem készítették meghátalásra a nemzeti sztereotípiák változatlan érvényességén örökődőket, hiszen a több évtizeden keresztül szuggereált nemzetképek, a hozzájuk rendelt, belőlük táplálkozó érvrendszerrel, oly hatékonyan képviselték a nemzeti identitásra vonatkozó „elbeszélői kizárólagossági igényét, hogy az osztársadalmi gondolkodás módosítására kevés remény nyílhatott. Érdemes annyit hozzátenni, hogy például Miroslav Krleža² ugyan a horvát–magyar, horvát–osztrák, horvát–olasz kapcsolódások és dichotómiák szépirodalomba foglалásokor alapján eltér (mondjuk) Eugen Kumičić regényeinek „örökség”-étől, mégis Rilke- és Ady-esszéje igazolja, hogy az osztrák és magyar „sztereotípiáktól” Krleža sem maradt teljesen mentes; és ha a negatívba fordítja is át a fin de siècle és a századforduló kultúrájának nemzet- és személyiségképzeteit, akkor sem képes alapvetően különbözni (adott esetben) bevésődött (horvát) előítéletektől. A femme fatale osztrák irodalmi és képzőművészeti elgondolására reflektálva (e reflexióba applikálva Ady Endre versesköteteinek Léda-alakját) alkotja meg színművének Castelli bárónéját (Gospoda Glembajevi), a *Povratak Filipa Latinovicza* (F. L. hazatérése) regényének Bobočkáját. Ezeknek a nőalakoknak a rajzában az idegennel szemben érzett averzió is munkál, a groteszkbe, a szubkultúrából ismerős grand guignol-ba fordítva az anacionalitással, morbid erotikával jellemzett női alakokat. Ami az osztrák és a magyar századforduló „elit”-irodalmi sztereotípiájában jutott szerephez, Krleža az ott nemzetek felettit, mindenestre nem nemzetit a „kozmetopolitába”, az idegenség „diszkurzus”-ába hajlítja át, s egy (bár nem nemzetivel, mégis) horvátal állítja szembe (vö. Castelli báróné „esete” Rupertnéval: *Gospoda Glembajevi* I. felvonás), miközben mindvégig hangsúlyozódik a névadással, a többnyelvű beszéddel, a monarchikus „tudat” háttérből kirajzolódó jelenségével, hogy a zágrábi helyszínen fellelhető „idegen” létforma, vegyes nyelvűség konfrontálódik a csupán távoli jelzésként, alig artikulálódó horvátal. Krleža Glembay-dramatológiájában a Monarchiából öröklődött magatartás- és gondolkodásformáknak nemcsak korszerűtlenségére, anakro-

nizmusára derül fény, hanem arra a jórészt sztereotípiákból összetevődő kultúra- és világfelfogásra is, amelynek eredetét részben a horvát romantikus historizmusban lelhetjük meg. Krleža műveinek ambivalenciája nem érvényteleníti ezt az örökséget, de figyelmeztet a szintén sztereotípiákra épített önmeghatározások (a „saját” vagy a „saját”-nak vélt) szintén anakronisztikus voltára. Az a jelenség, amelynek során az osztrák–magyar–olasz (Ady–D’Annunzio–Schnitzler) szecesszió és késő szimbolizmus „modernsége” egyrészt megkérdőjeleződik, ami ez esetben úgy is megfogalmazható, hogy a horvát viszonyok közé kerülve annak korszerűtlensége ütközik ki: az elidegenítő effektusok nyilvánvalóvá teszik az azonosulás lehetetlenségét, az idegenség szerint alakuló beszédmód kiüresedtségét, másrészt az sem hagyható egészen figyelmen kívül, hogy a szecesszióra jellemző „retorika” szerint formálódik az előadás, a tárgyi zsúfoltság, az interieurök fülledt erotikája, illetőleg a szecesszióba „visszafordított” világszemlélet az ambivalenciának kedvez, kis túlzással mondhatni az „eldönthetetlenség”-nek, a giccsesre rajzolt szalonélet a nagy hazugságot segít leleplezni, ám e nagy hazugság megközelítéséhez – megjelenítéséhez a megörökölt sztereotípiák is hozzájárulnak.

Visszatérve a sztereotípiáknak az önmeghatározásban jutó szerepéhez, hangsúlyosan említendő az elhatárolás az idegentől, a kétosztatú „világ”-ban gondolkodás, amely az általánosítást teszi lehetővé, nem kevésbé a változatokat és a változásokat elutasító, „örök” nemzeti jellemvonásokban és állandósult történetértelmezésben mutatkozik érdekeltnek. Ha a „nemzet atyja”-ként tisztelt XIX. századi cseh történetíró, František Palacký tetteivel megalapozza a cseh történetírást és a cseh történelem értelmezési lehetőségét, akkor az őt követő cseh történeti regény megkeresi azokat a korszakokat, amelyekben Palacký tézisei szépirodalmi alakzatok révén tovább dokumentálhatók. Palacký szerint a cseh történelem „értelme” a két, egymással ellentétes „erő”, a német és cseh harca a létért, ebben a harcban a cseh képviseli a demokratikus gondolkodást és „elvet”.³ A cseh történelmet írta aztán regénysorozatba Alois Jirásek, aki a saját és idegen harcává dimenzionálta át Palacký cseh történeti elgondolását (párhuzamosan Henryk Sienkiewicz lengyel történelmi tárgyú regénytrilógiájával).⁴ Jirásek még a cseh barokkot is feláldozza a Palackýt követő történetészemlélet „oltárán”, hogy következetesen végigvihesse a történeti sztereotípiák szerint fölvázolt cseh és német, huszita/csehtestvér–katolikus „nemzetképet”; lényegében a lengyelek és a német lovagrend küzdelmének mitizálása hasonló irányba mutat Sienkiewicznél. Palacký másik tézise a szláv–magyar viszonyt határozza meg. Történeti monográfiája első kötetében annak a véleménynek ad hangot, miszerint a magyar honfoglalás azért volt jelentékeny csapás a szlávok számára, mivel az északi (illetőleg nyugati) és a déli szlávok „természetes” érintkezését lehetetlenné tette, amellet, hogy a herderi alapvetésre fölvázolt békés-idilli szlávok-képpel szemben az Ázsiából Európába bezabadult „barbár” magyarság képzetét igyekezett elfogadtatni; hogy milyen hatással, jól érzékelhető a politikus Edvard Beneš 1916-os *Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot* című röpiratát olvasva,⁵ amely a hagyományos herderi szláv-képpel állítja szembe a demonizált magyarság-képet. Más kérdés, hogy a XIX. század második felének magyar szerzői egyfelől a magyar civilizációs küldetés-tudat által karakterizálták ön-képüket, másfelől néhányan éppen az „ázsiaiáság”-képzetet alakították át olyképpen, hogy Palacký „negatívuma” a saját pozitívumává lényegüljön. Jóllehet a mitikussá emelt német–magyar harc a magyar irodalomban is a szociál-, illetőleg a nacionáldarwinizmus terminológiájával jelenik meg Arany László 1873-as *A hunok harca* című poemájában,⁶ s a nemzetkarakterológiai vonások itt szatirizáló elemekkel töltődnek föl, mindazonáltal a Darwintól átvett és több irodalomban is megfogalmazódó, nemzetek közötti „struggle for life” az öröklött sztereotípiák makacs továbbélését igazolja (a német–magyar antinómiák XX. századi megjelenése az expresszionizmustól megérintett regényíró, Szabó Dezső pamfletjeiben a terminológiai készlet makacs visszatérését szemlélteti).

A sajátban föl nem ismert idegen és az idegenben föl nem ismert saját a kelet-közép-európai irodalmak önmeghatározásában játszik szerepet, és a leginkább a XIX. században mondja föl annak a multikulturalitásnak a nyelviségét és felfogását, amely a nemzeti/nemzetiségi küzdelmek, tehát a „nemzeti ébredés, újjászületés” előtti korszakban még nagyjában-egészében általánosnak volt mondható. A horvát–magyar (közös) gondolkodás és műltszemlélet szinte a XVIII. század végéig lehetővé tette, hogy a horvát és a magyar történetiszemlélet közös hősökben, közös (többnyire törökellenes) harcokban mutassa föl azt a történelmi sorsközösséget, amelynek felejtése/feledtetése, a nemzeti kizárólagosságok tudatosítása révén, a XIX. század harmadik harmadára már nem bukkan föl. Míg a Hunyadiak a népköltészetben, Andrija Kačić Miošićnál még a közös hazát védték, míg a Zrínyiek küzdelmei az egymásra utaltságot tanúsították, a horvátok körében kialakult magyarság-kép nem tartalmazta azokat a vonásokat, amelyek a XIX. század horvát regényíróinál föltetszenek. Első példám a már említett Eugen Kumičić részben magyar tárgyú *Urota Zrinjsko-Frankopanska* (A Zrínyi–Frangepán összeesküvés) című regénye (1893).⁷ Jóllehet a horvát szerző regényelméleti előfeltevései a naturalista „kísérleti regény”, azaz Zola „metodológiája” iránti érdeklődést tükrözik, említett művében a romantikus historizmus hagyományai szerint jár el, s a horvát–magyar politikai viszonyokat mintegy visszahelyezni igyekszik a XVII. század második felének egy horvát–magyar akciója elbeszélésekör. Az 1868-as horvát–magyar kiegyezés ugyanis lényegében állandósította az egymástól eltérő irányú érdekérvényesítési törekvéseket, és még a műltszemléletből is törölni igyekezett mindazt, ami a pozitív kapcsolatokra utalhatott volna, így többek között feledésbe merült a horvát–magyar nemesség közös anti-jozefinista fellépése, továbbá az egykori történelmi sorsközösség gondolata. Az önmeghatározása szerves részét alkotó, horvát részről megrajzolt magyarságkép már az illirizmus ideológiájában módosult, és a történetileg vitatott *pacta conventa* értelmezésében jelölte meg a horvát–magyar viszony karakterét; ettől viszont nemcsak a magyar történelmi kutatás tért el, hanem a magyar fél számára ez nem minősült bármilyen tárgyalás alapjának. Ennek következtében a horvát historizmus az *idegen* címszava alatt jelölte meg az osztrák (Habsburg) és a magyar megjelenítésének módját, ez az idegen viszont kizáratik a *saját* megértési köréből, mivel az elmentétek, az idegen tulajdonságai, céljai miatt, feloldhatatlanok. Ennek következtében az osztrákokkal, a Habsburgokkal szemben magára maradt horvát csak úgy őrizheti meg nép/nemzetszemélyiségét, ha éles határt húz a saját és az idegen közé, és gyanúval kezeli azt, ami látszatdialógusként funkcionál. Kumičić regényében a horvát meg a magyar főnemesség Habsburg-ellenes összeesküvése éppen a magyarok perfid-áruló magatartásán bukik el, egyébként a regény a horvát (meg a magyar) XIX. századi, romantizáló nemzet-felfogást, nem kevésbé a nemzeti ellenállást szervező, ideológiailag megalapozó *Jogpárt* nézeteit visszavetíti a XVII. századba, s így a regényt olykor a napi politikai küzdelmek illusztrációjává torzíja. S bár nem történelmi prózai epikáról van szó, Feliks Šandor Djalski jó néhány alkotásában szintén a tendencia fedi el az „eszmét”, s a tézisregény/novella győzedelmeskedik a bahtyini értelemben vehető eszmeremény/novella fölött, nem is szólva arról, hogy e művek némelyikéből szinte sztereotípiaszótár volna összeállítható. Az 1898-as keltezésű *Životopis jedne Ekcelencije* (Egy excellenciás életrajza)⁸ a körülményekhez alkalmazkodó horvát karikatúrája, a „magyarón”-ná váló uraság torzképe, aki majd tragikussá átszínezve kap új vonásokat a *Zastave* (Zászlók) című Krleža-regény öreg Emericzijének jellemzésekor (az irodalmi névadás: Stjepan Dobrojević–Löwenburg Kleinberški i Lopacki szintén Krleža-figurákra emlékeztet). Az 1906-os *Za materinsku riječ* (Az anyanyelvért) retorikájában a sematizáló, egyneműsítő vonások érvényesülnek, minek következtében a saját meg az idegen egymás mellé rendelésekor a kontrasztos elemek hangsúlyozódnak. Ennélfogva részint a közvélekedés vélt elvárásainak felelnek meg a differenciálatlanul szemlélt/szemléltetett jellemek, részint olyan sztereotípiák popularizálódnak, amelyek példázják azok megjelenési formáit: eszerint a sztereotípiák kijelentést tartalmaz-

nak „egy meghatározott embertípusról, jelenségről, életvitelről”, ez összegzett és a regényben cselekménybe foglalt megállapítás tudatja, hogy „milyen is a magyar, német, cigány, zsidó, a katolikus, a pap, a falánk, az ostoba, a balek, a szórakozott tudós, a ravasz prókátor” stb.⁹ Egy másik fejtegetést idézve: a sztereotípiák „a szociálpszichológiai megfigyelések szerint az emberek gondolkodásában tapasztalható klisészerű, sematikus képzet, amely embercsoportokra, népekre vagy különböző egyéb szociális kategóriákra (pl. foglalkozásokra, hitvallásokra stb. vonatkozik.)”¹⁰

Mindezt tekintetbe véve a horvát–magyar „klisék” egy érdekes változata köszön viszsza a két világháború közötti hivatalos magyar irodalomtörténet által az irodalmi kánon „elitjébe” helyezett, mára azonban kiszorult író, Tormay Cecil *Emberek a kövek közt*, 1911. (németül: *Menschen unter Steinen*, Berlin 1912) című regényét olvasva. A kortárs kritika szerint az író „fajok találkozásá”-t mutatja be, „legprimitívebb műveltségű egyéneik szerelmében...”¹¹ A regény allegorizáló tendenciáiban azonban a klisészerűség tárul föl, a szláv–magyar antinómiák természeti erőkként allegorizálódnak, és a XIX. század közepének romantikus szemléletében kialakult elgondolás alapján tematizálódnak. A „faji” meghatározottság a hegy–alföld dichotómiája révén lesz a sémává merevülő szereplők sorsává, az egyik kritikus szerint: az író „e két egyéni élet mögött természeti erők nagy küzdelmét sejteti, a vakmerő szláv hegyeket s az elsimult, hallgatag, nagy magyar alföldét”,¹² egy, az életművet áttekintő füzet szerint: Tormay Cecil „szembeállítja a magyar fajt a horvát fajjal, az egyéni törekvést a faji kényszerűséggel (...) csak azt akarja megmutatni regénye folyamán, hogy mily tragikus törvényszerűséggel gázol végig a faj szelleme az egyéni törekvéseken”.¹³ A kritika megegyezett abban, miszerint a lány „a hegyek testté vált szimbóluma”,¹⁴ akivel szemben rajzolódik ki az alföldi legény, aki végül is megmenekül a tragikus végkifejlettől. Hiba volna azonban, ha a XX. század elején az osztrák–német irodalomban szerveződő Heimatkunst-mozgalom és irodalom „képlete” alapján írónk le Tormay Cecil regényét, jóllehet a szláv–magyar antinómiák klisészerű megjelenítése ebbe az irányba is tájékozhatna. A legújabb kutatás tárta föl,¹⁵ hogy a megjelenített etnocentrizmus, a hangsúlyozott eltérések a horvát és a magyar mentalitás között (amelyet a hegy–alföld ellentét szemléltet) zárt egymásmellettségben rajzolja meg a horvátokat és a magyarokat, érzékeltetve a kiegyenlítődséget és a mentalitások egymásra hatásának lehetetlenségét, ugyanakkor a (nemzeti, népi) identitások változtathatatlanóságát szemléltetve. Mindazonáltal az egzotikumként megjelenő tájbrázolás és a hagyományosnak, XIX. századnak minősíthető előadás némileg a tendencia rovására teszi alkalmassá a regényt arra, hogy szórakoztató olvasmányként funkcionáljon, a *Pester Lloyd* című napilap folytatásos regényeként kerüljön a németül olvasók elé; s bár a célzatosan nemzeti narratívába sorolhatóság aligha sérül jelentősen, a napilap megfelelő rovatának „érzelmes” olvasói sem csalódnak várakozásaikban.

Más problémákat regisztrálhatunk Rákosi Viktornak egykor igen népszerű, mára elfelejtettnek minősíthető *Elnémult harangok* (1903) című regényének olvasásakor.¹⁶ A regény második része a XX. század elejére kiéleződő román–magyar ellentétekre koncentrál, és az önsorsrontó magyar lelkész meg a ravasz, idegen erők szolgálatában álló román (görögkeleti) pápa akcióiban reprezentálva beszéli el a sztereotípiákkal érzékeltetett ellentétes erők küzdelmét. Az erdélyi szórványmagárság problémái az („egyedül vagyunk”) XIX. századból örökölt eszmeisége jegyében jelennek meg, míg a román „tőke” behatolása és a görögkeleti lelkész titkosügynöki tevékenykedése az idegenség „hozzáférhetetlenségét”, dialógus-képtelenségét segít tudatosítani; ez a szétválasztás az, amelyet a reménytelenné váló szerelmi kapcsolat (a magyar lelkész meg a pápa leánya között) jelez, és amely éppen úgy beteljesülhetetlen, mint Tormay Cecil regényének két szereplőjéé. E regényeknek sem omnipotens elbeszélői, sem (fő)szereplői nem problémaként látják létüket, hanem vagy küldetésként felfogott szerepként, vagy nemzeti reprezentánsként. Így föl sem merülhet a sajátban esetlegesen feltároló/feltárandó idegenség, a „világ” vagy saját, vagy idegen, az

identitás nem keresés, hanem azonosulás útján található meg. Az irodalom szórakoztató és „nemzetnevelő” funkciója nem válik szét, így a kortársi befogadást az teszi könnyűvé, ami az utókor recepcióját megnehezíti, az „ön-olvasás” reflektálatlansága.

Aligha vitatható, hogy a romantikus historizmus mind a horvát, mind a magyar művelődés- és gondolkodástörténetben periódust alkot; méghozzá olyan periódust, amelynek „nyelvisége” önmagába visszazáruló rendszerre válik, kiiktatván a sajátja és az idegenre vonatkozó, a nemzeti látószög szerint formált művelődés- és gondolkodástörténeti fogalomtárba nem beleillő szókincset, terminológiát. Ebben a korszakban, azaz még a XX. század elején, bizonyos hagyománytörténeti folyamatokban szinte máig érően, nem azért nem válik el egymástól az irodalmi és a tudományos (történettudományi) előadás, mert mindkettőről állítható, hogy „narratíva”, hanem mert mindkettő lényegében egymás függésében munkálkodik a sztereotípiák kialakításán, elfogadtatásán, popularizálásán. A nép/nemzetszemélyiség megteremtésének folyamata reneszánsz és barokk (távolli) előzmények után a XIX. században erősödik föl, részint a nyelvújítások/nyelvteremtések révén, részint az önállósuló tudományszakok segítségével. A nemzeti nyelvre lelés igénye párhuzamos az identitáskeresés nem kevésbé nemzeti igényével, amelynek során perdöntően fontos lehet az elhatárolódás, az ön-felülértékelés, illetőleg az egymástól „egyértelműen” megkülönböztethető/megkülönböztetendő saját és idegen dichotómikus színre vitele. Ama kölcsönhatásban formálódik művészet és nemzeti tudat, amelynek során a művészet népszerűsítette sztereotípiák további igazoláshoz jutnak (például) a történettudományban, hogy aztán a történettudomány által elbeszélte nemzettörténetből visszaíródjanak a (nyelvi) műalkotásokba. A XX. század tudósai, művészei közül többen vállalkoznak arra, hogy a nemzeti előítéletek, sztereotípiák szerkezetét átvilágítsák, de többen vállalkoznak arra, hogy ezeket időszerűsítsék. Az imagológiai kutatásokat néhány optimista kutató az Európa-tudat kialakításához vezető eszközként gondolja el.¹⁷ Mások, talán realiztikusabban, a történeti olvasásban jelölik meg a sztereotípiák értelmezésének célszerű módját, amely az értelmezések pluralitását a kulturális sokszínűségnek mint értéknek fölismeréséhez kapcsolja. A történeti emlékezetben a sztereotípiák, sőt, az előítéletek ekkor éppen az értelmezés közvetítettségében fosztódnak meg hegemon szituációjuktól, s az értelmezések, a sztereotípiák szembesítései, az előítéletekkel szembeállított kulturális tapasztalatok segíthetnek ahhoz, hogy a sajátja és idegenre tagolódást a kulturális szomszédság tudatosulása váltsa föl.¹⁸

Jegyzetek

- 1 Fischer, Manfred S.: *Nationale Images als Gegenstand vergleichender Literaturwissenschaft*. Bonn 1981. Újabban, bár a pozitivistá hagyományt őrizve: D. Molnár, István: *The Hungarians in Modern Polish Literature 1919–1989*. Szombathely 2003.
- 2 Műveit az alábbi kiadásokban olvastam: Eseji. Knjiga 1. Zagreb 1932; Glembajevi. Proza–Glembajevi. Drama. Zagreb 1954. Sabrana djela 4-5; Povratka Filipa Latinovicza. Zagreb 1973; Eseji, putopisi. Zagreb 1973. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 93, 95.
- 3 Palacký, František: *Dějiny národu českého. Příprav. Olga Svejková*. Praha 1968. I; *Geschichte von Böhmen*. Prag 1864. Bd. I.
- 4 Sziklay, László: *Powieść historyczna na przełomie XIX i. XX. stulecia*. In: *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*. Kom. redakcyjny: István Csapláros, Lajos Hopp, Jan Reychman, László Sziklay. Wrocław–Warszawa–Kraków 1969. 400–433.

- 5 Beneš, Edvard: *Détruisez l'Autriche–Hongrie. Le Martyre des Théco-Slovaques a travers l'histoire*. Paris 1916.
- 6 Előzménye Wilhelm Kaulbach freskója a Katalaunum mezeji (Campus Catalaunicus) 453/454-es csatáról, e freskó volt ihletője Liszt Ferenc Hunnenschlacht című zenekari művének.
- 7 Kumičić, Eugen: *Djela 2. Urota Zrinjsko-Frankopanska*. Zagreb 1968. Vö.: Povijest hrvatske književnosti 4. *Frangeš Ivo*: Realizam. Zagreb 1975. 378–394; *Ugyanő*: Povijest hrvatske književnosti. Zagreb–Ljubljana 1987. 199–200, 481.
- 8 Djalski, Feliks Šandor: Janko Borislavić, Pripovijesti ilirske. Minijature. Priredio: Petar Šegedin. Zagreb 1964. Pet stoljeća hrvatske književnosti knjiga 51. A Životopis jedne Ekcelencije (1816-1870) című novella a kötetben: 236–270. A főszereplő bemutatása szintén Krleža módszerét előlegezi: „začasni gradjanin slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba i kraljevskih slobodnih gradova Varaždina, Karlovca, Rijeke i Novoga Sada, član utemeljitelj Glazbenog zavoda u Zagrebu i književnog madjarskog društva Kisfaludy u Pešti, začasni član dobrotvornoga društva Pietasu Innsbrucku, društva njemačkih rodoljuba u Gracu i pokrovitelj dobrovoljnoga vatrogasnog društva u Kamenici i Kruškovcu itd, itd. (236.) (a szabad királyi főváros Zágráb és Varazsd, Károlyváros, Fiume, Újvidék szabad királyi városok díszpolgára, alapító tagja a zágrábi zeneegyesületnek és a pesti Kisfaludy Társaságnak, tiszteleti tagja az innsbrucki Pietas jótékony, a gráci német hazafiúi társaságnak, pártfogója az önkéntes tűzoltóegyesületnek Kamenicán és Kruškovácon stb., stb.)
- 9 Világirodalmi Lexikon XIV. Budapest 1992. 766–767. *Voigt Vilmos* címszava.
- 10 Uo. Buda Béla címszava
- 11 Horváth János: *Tormay Cécile*. Budapesti Szemle 1916. 166. k, 473. füzet, 311.
- 12 Op. cit. 312.
- 13 Pankotai Ella: *Tormay Cecile(!)*. Eger 1938. 16.
- 14 Sebestyén Károly: *Regények és regényírók*. Magyar Figyelő 1911. 2: 165–166. Itt jegyzem meg, hogy 1914-ben a regényt franciául is kiadták: *Au pays des pierre*. Paris 1914, ³1918. A német változat is több kiadást ért meg. Én a budapesti 1918-as, harmadik kiadásban olvastam.
- 15 Kerekes Amália–Millner Alexandra: *Was ist das »Ins Heu gehen«? Ansätze zu Übersetzungspolitik in der deutschsprachigen Presse der Doppelmonarchie*. In: *Verflechtungsfiguren. Intertextualität und Intermedialität in der Kultur Österreich-Ungarns*. Hg. von Endre Hárs, Wolfgang Müller-Funk, Magdolna Orosz. Frankfurt am Main 2003. 225–226. (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft, Bd. 3.)
- 16 A regényt utoljára 1943-ban adták ki. Rákosi Viktor, tekintettel a sikerre, egy író-társaság segítségével színpadra dolgozta át a művet, amelyet 1905-ben mutattak be. Főleg a román pópa jellegzetesnek vélt figuráját játszották szívesen a színészek. Csakhogy a tragikus befejezést a színműváltozat happy endinggel oldotta föl, a közönség nem csekély egyetértésével.
- 17 Dyserinck Hugo: *Komparatistische Imagoologie. Zur Politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur*; Pageaux, Daniel-Henri; Image/imaginaire. In: *Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagoologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts*. Hg. von Hugo Dyserinck und Karl Ulrich Syndram. Bonn 1988. 13–37, 367–379. A sztereotípiák meghatározásához vö. Sekeruš, Pavle: *Les Slaves du Sud dans le miroir français (1800–1850)*. Beograd 2002. 97.
- 18 *Kulturelle Nachbarschaft. Zur Konjunktur eines Begriffs*. Hg. von Gerhard Koffler, Jacques Le Rider, Johann Strutz. Klagenfurt–Wien–Ljubljana–Sarajevo 2002. 7–24, 237–249.

A saját és idegen, a nemzeti és a nemzet-ellenes/nemzetietlen dichotómiája tetten érhető a XX. századi magyar irodalomtudományi beszédben is. Részint az elnemzetlenesítés vádjára hangzott föl, különböző kontextusban, különböző periódusban, részint a nemzetipológia körvonalazásakor rajzolódtott ki ez az ellentétpár. Horváth Jánosnak általam már többször hivatkozott cikke a *Nyugat* (folyóirat) „magyartalanságairól” ide céloz; Szomory Dezső szecessziós stílusa az 1914 előtti Horváth-kritikák állandó, megbélyegzendő tárgya, jóllehet ez írások „felszíni” rétegében stilisztikai, mondatszerkesztési, szintaktikai kérdésekről van szó, valójában a *Nyugat* néhány szerzőjének hagyományfelfogása/tagadása hívta ki Horváth kritikáját. Igaz, konzervatív oldalról ő az egyetlen, aki „érteni” lát szik a stílusváltás lényegét, Ady szimbólumhasználatának elemzésével tanúsítja, hogy kimagaslóan érzékeny irodalomtörténésze korának. *Ady s a legújabb magyar líra* című könyvével a még nála is konzervatívabb, jóval merevebb Császár Elemér alapjában elégedett, noha sokallja Horváth „megértését”, kevesli az elutasítást. Amit Horváth óvatosan érint, azt Császár a túlzásig viszi. A Párizsban „részképzésen” részt vett Horváthot sem ragadta magával a francia szimbolizmus (mint ekkor még Szabó Dezsőt), a francia és a magyar líra összevetésekor azonban nála más szempontok érvényesülnek, mint a saját meg az idegen elkülönítését radikálisan elvégző Császár Elemérnél. Érdemes hosszabb részletet idézni Császár Elemérnek abból a bírálatából (*Írói arcképek*. Budapesti Szemle 1910. 141. k, 339. sz. 448–454.), amelyet Horváthnak ugyanabban az esztendőben publikált kötetéről írt:

„Mégis inkább hiszem, amire különben Horváth is céloz, hogy a *Nyugat* költészete pusztán Baudelaire és Verlaine utánzóira, a francia decadensekre és symbolistákra megy vissza, s magyar elődeiket épp úgy csak czégérül használják, mint ahogy a secessionisták kisajátították Velasquezt. Valóban, amikor az új iránynak nem történeti előzményeit, hanem lelki alapját kutatja, az ösztöniség tudatos költészetében, a decadenceben találja, Baudelaireék hitvallásában.”

Az új magyar líra Császár szerint nem saját, hanem idegen gyökerű, hagyományértelmezése felszínies, önlegitimációra szolgál. A továbbiakban világossá válik, hogy immár nem stílusproblémákról van szó, hanem a nemzeti narratíva fenyegetettségéről, hazafiatlanságról, erkölcsstelenségről, „világnézeti” problémákról:

„Tiszta pillantással ismeri föl (ti. Horváth) az új iránynak három jellemző vonását, azokat, melyek a korcs költészetnek igazi karakterét megadják, s a komoly irodalomtól elválasztják, a gógós nemzetköziségben, mellyel elrúgják maguktól a hazát, a satnya érzékiségben, abban a szemérmertlenségben, mellyel az érzéki szerelmet dicsőítik, és az érthetlenségben.”

Horváth János könyve, fenntartásai ellenére, egy dialógus kezdete lehetett volna, ezt látszik igazolni Horváth János és Ady Endre közeledése, levelezése. Császár Elemér bírálatára azonban félreérthetetlené tette, hogy ennek a dialógusnak nem lehet nagy jövője. A magyar irodalom már 1910-ben „kettészakadt”, a hagyományt, a hazafias érzést kisajátító vulgarizálókra meg a modernség reprezentánsaira. Egyben a „nemzetkép”, a saját, az idegen értelmezői „közösségeire”. Ez a kettészakadtság nem szűnt meg az 1920-as esztendőkből sem, de ez már Babits Mihály és Berzeviczy Albert története. A magyar irodalomtörténetben a konzervatív irányzat látszott győzedelmeskedni, amely nemigen tudott mit kezdeni a modern irányokkal, jelentkezzenek azok akár az irodalomban, akár az irodalomtörténetben.

104